

ՀԱՅՈՐԴԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

ՀԱՄԿԱՍՏԱՐ ՍՈՒՐԲ ԱՍՏՈՒԱԾԱԾԻՆ ՎԱՆՔԸ

«Հայեր անցած են հոսկէ . . .

Աճի քաղաք պահ մը կը ժպտի»

Սոյն գրութեամբ համար հիմք է ծառայած վաստակաշատ բանասէր Յակոբ Սիրունիի «Հայ եկեղեցիմ Ռուսիոյ հողի վրայ» գիրքը, հրատարակուած՝ Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի մէջ, 1966 թուականին:

Մեծագոյն սիրով ու յօժարակամութեամբ իր ունեցած միւլք մեզի է տրամադրած ման պատմաբան-դոկտոր Սուրբ Պօյնճեանը: Վերջինս, որուն կը յայտնենք մեր խորին շնորհակալութիւնը, կը պատրաստէ ծաւալուն ուսումնասիրութիւն մը՝ լոյս ընծայելու համար իրեն մեծագրութիւնը:

Ա. Բ.

Հարաւարեաններ Եւրոպայի Հայկական Հնագոյն գաղթաբայրերէն մէկն է Ռուսաստանի գաղութը: Յայտնի է որ հայերը, հինէն ի վեր, իրենց հայրենիքէն հալածական, ձեռք առնելով գաղթականի ցուպը ապաստան են որոնած աշխարհի ամենատարբեր ու հեռուոր երկիրներուն մէջ: Ապսելական այդ վայրերէն էր նաև Ռուսաստան, ուր կ'ենթադրուի թէ մեծ թիւով հայեր բնակութիւն են հաստատած դեռ Ե-ԺԲ դարերուն: Գաղթականութիւնը շատ աւելի թափ առաւ, մասնաւորաբար, Անիի ու կիլիկիան հայկական թագաւորութեան անկումէն ետք: 1475 թուականին Ղրիմի գրաւումը թուրքերուն կողմէ, իսկ աւելի ուշ՝ Եւրոպայի թուրքադարձը պատճառ դարձան հայերու զանգուածային ներհոսքի ղէպի Ռուսաստան: Պատահական չէ որ Միջին Դարերուն, Ռուսաստան հաստատուած հայերու թիւը կը հասնէր 30.000-ի, իսկ 1932-ին՝ շուրջ 25.000 հայ կարելի էր հայուել չարք մը գլխաւոր քաղաքներու մէջ:

Ինչպէս այլուր, այստեղ ևս հայերը, հիմնաւորապէս տեղաւորուելէ ետք, իսկոյն ձեռնամուխ են եղած կառուցելու սեփական եկեղեցի ու դպրոց գիտակցելով, թէ միայն այդ կերպ պիտի կրնան պահպանել ազգային իրենց ղէմը: 1350 թուականին կը վերագրուի Հայկական առաջին եկեղեցւոյ հիմնադրումը, Պոթիոյնի մէջ: Յայտնի են ԺԴ դարու երկրորդ կէսին կառուցուած նաև ուրիշ եկեղեցիներ՝ Ռոմանի (1355 թ.), Յալի (1395 թ.) և այլ քաղաքներու մէջ: Այդ շրջանին հայերու թիւն այնքան էր անձն որ Ալեքսանտր Բարեպաշտն անոնց համար, 1401 թուականի Յուլիս 30-ի հրովարտական Սուլայայի մէջ կը ստեղծէ եպիսկոպոսական ուրոյն թիւ:

Յետագայ դարերուն ևս Ռուսաստանի հայերը իրենց բնական վայրերուն մէջ հիմնած են եկեղեցիներ, վանքեր ու մատուռներ, բացած են դպրոցներ և ստեղծած գրչութեան կեդրոններ, ուր ոչ միայն ամփոփած են իրենց հետ բերած ձեռագիր մատենաները, այլև ստեղծած են նորերը: Այդ գրչագիրներէն շատերն այժմ կը պահուին Երուսաղէմ, Վենետիկ, Վիեննայի, Ինչպէս նաև Երուսաղէմի Մատենադարաններուն մէջ: Ազգային-եկեղեցական կենտրոն աշխուժացմանը, անտարակոյտ, մեծ չափով նպաստած են նաև Ռուսաստանի մէջ գործող Հայկական ապարաններն ու հոն լոյս տեսնող շուրջ 50 անուն հայերէն պարբերականները:

1781 թուականին Պուրէշի մէջ կառուցուած Ս. Լընդ-տակապետ եկեղեցին, ժամանակ անց այլևս նոց կու գար ու չէր կրնար իր մէջ տեղաւորել հաստատեալները, որոնք թիւը յառաւորաբար կ'անէր. և ահա, 1911 թուականին, հիմք էր դրուի նոր եկեղեցիի մը. անոր շինութիւնը կ'աւարտուի չորս տարիէն ու 1915 թուականի Սեպտեմբեր 6-ին, Պուլկարիոյ առաջնորդ Ղեւոնդ Արք. Դուրեանը կ'օծէ զայն:

Այս և նման փաստեր, հայաշուծ քաղաքներու փողոցներու, թաղամասերու համար գործածուած Հայկական անուններ,

պատմիչներու քով պահպանուած տեղեկութիւններ այն մասին, թէ Սոլտովայի մէջ Հայ կարաւաններու շնորհիւ ստեղծուած են թիւով եօթ քաղաքներ, և այլն, կու գան վկայելու որ Ռուսաստան գաղութը, իրապէս, կը հանդիսանայ Ափիւուքի մեր բարգաւաճ ու յառաջդէմ կեդրոններէն մէկը, ուր հնարաւորին չափ անաղարտութեամբ և նախանձախնդրութեամբ պահպանուած են պապենական մեր հաւատը, ազգային սովորութիւններն ու ասանդոյթները:

Գաղութն այս թուականի ընդհանուր գիծերով ներկայացրելի է ետք, կ'ուզենք այժմ մեր ընթերցող մասնաւորը ու խօսիչ Ռուսաստան տարածքին գտնուող Հայկական քաղաքի աղօթատեղիներէն միայն մէկու՝ Հաճկատար Ս. Աստուածածին վանքի մասին:

* * *

Անիէն Ղրիմ և հոնէն Ռուսաստան գաղթած հայերը բնակութիւն հաստատեցին նաև Սոլտովական իշխանութեան մայրաքաղաք՝ Սուլայայի մէջ: Հայութեան անդրանիկ օրրանը եղաւ Սուլայան, հարուստ վանքերով ու եկեղեցիներով, որոնց հնագոյնները կ'ենթադրուին գոյութիւն ունեցած ըլլալ դեռ ԺԴ դարուն: Քաղաքը, ճանչցուած իրեն Ռուսաստանի թեան Անի, ունէր մէկ տասնեակէ աւելի յուշարձաններ, որոնց մէջ ամենէն հուշակուածը քաղաքէն դուրս, անոր հարաւային կողմը և շուրջ երեք քմ. հեռավորութեան վրայ գտնուող Հաճկատար Ս. Աստուածածին վանք-ուխտատեղին է:

Վանքին անունը, հաւանաբար, կը ծագի հանդակատար կամ ինդրակատար բառերէն, որոնք, սովորաբար, կը տրուէին Աստուածամօրը: Ժողովուրդը զայն կը կոչէ նաև Սալակատար թեան նկատի ունենալով գեղեցիկ բլուրի մը վրայ կառուցուած այդ վանքի գմբէթին երեսացող խաչը:

Հաճկատար կը կարծուի կառուցուած ըլլալ 1512 թուականին: Ըստ ասանդութեան, Տրքիս Տոնաւազ անունով հայադէր վաճառական մը որ իր անասունները կը տանէր ծախելու, ղէպի Վեննա ճամբուն վրայ կը գիշերէ Սուլայայի ծայրամասը գտնուող յիշալ բլուրին վրայ: Երազին մէջ ան կը տեսնէ չրեւաններ, որոնք գեղեցիկ մեղեդիներ կ'երգէին. կ'արթննայ յուզումով և կ'ուսուցէ վերադարձին, եթէ գործերը յաջողած ըլլան, տունէլ տեղը վանք կառուցը:

Այդպէս այ կ'ըլլայ և Տոնաւազ կը կատարէ իր խոստումը. ուրեմն, ուխտի ծնունդ է Հաճկատարը, լեռնազային քանդակաւորութեամբ, ու վերանորոգուած Տոնաւազ գեղղատաւանի յաջող սերունդներուն կողմէ, դարեր շարունակ: Այսօր այ ան, որ միակ Հայկական ուխտատեղիին է Արեւելեան Եւրոպայի մէջ, օրրագան վայր մըն է ուխտը:

Հաճկատարի կառուցող, ընդհանուր իր յատկանիշներով նման է Սոլտովական ճարտարապետութեան, ունենալով, անշուշտ, որոշ տարբերութիւններ որոնք բնորոշ են Հայկական միւս եկեղեցիներուն: Բուն տաճարը ուղղանկիւն է, ունի երկու դուռ. հարաւային դուռն երկու կողմերը, վաթի մասը, փորագրուած է կառուցման թուականը՝ 1512: Գալիթը բաւական ընդարձակ է, եռանկիւնաձև տանիքով, իսկ գմբէթն ունի ութ անկիւն: Վանքի ներքի պատերը հարուստ են եղած զարդարանքներով ու որմնադրանքներով, որոնք այժմ եղծուած են: Արեւելեան մասին մէջ կը գտնուի Աւագ խորանը՝ նուիրուած Աստուածամօր: Վերջինիս սրբանկարը, որ ծածկուած է ուխտաւորներու բերած արծաթեկալ զարդերով, կը վայելէ հրաշգործութեան համար: Ըստ ասանդութեան, վանքին մէջ կը պահուի նաև ընկոր մը՝ Քրիստոսի խաչափայտէն: Զանգակատան զանգակը, համաձայն վրան պահպանուած հայերէն ար-

ձանագրութեան, բերուած է Տաթևէն և Թուականն է՝ 1244: Ժգարու վերջին, վանքը կը յիշուի նաև իբրև կուսանոց, ուր կ'ապրէին շուրջ 40 կոյսեր և այլքի կանայք: Արդարև, Ռուսական կան ինքնագիրներու մէջ Հանկատարը կը կոչուի նաև mitokul armenesk, որ կը նշանակէ՝ հայկական մենաստան:

Հայն ճանաչում և հռչակ վայելող այս ուխտավայրը Ժամանակին ունեցած է ընդարձակ կալուածներ, մեծ հողատարածութիւններ, ձկնարան, մեղուանոց, ևայլն: Հոն ընդօրինակուած են ձեռագիրներ ու յորինուած շարականներ, վանքին նուիրւած, որոնք մինչև օրս կ'երգուին ուխտագնացութիւններու ընթացքին: 1912 թուականին, մեծ շուքով կը նշուի վանքի կառուցման 400-ամեակը, ի ներկայութեան Աւստրիայէն, Թրանսիլվանիայէն, Լեհաստանէն ու Հնուաւոր այլ և այլ երկիրներէ ժամանած հայ և օտար հիւրերու:

Տպագրութիւններու մատենաներն ուր, 1870 թուականէն սկսեալ, այցելուները գրանցած են իրենց խոհերն ու զգացումները, վառ կերպով կը վկայեն, թէ ինչպիսի անջնջելի ու խոր ներգործութիւն է ունեցած հիւրերու վրայ յիշեալ սրբավայրը: Խորէն Աբգ. Նար. Գէորգ Մ. վարդապետ իւթիւնեան, հասարակական գործիչ Մինաս Զեբազ, Զէյթունի ապստամբութեան հերոս Աղասի, արուեստարան-պատմագէտ Յովսէփ Սորթիկովսկի, բանաստեղծ Սիւսաննա և շատ ուրիշներ եկած, տեսած ու հիացած են իրապէս բացառիկ այդ յուշարձանով:

Սովորաբար տարին երեք անգամ Աստուածածնի վերափոխման, վարդապետի և Աստուածածնի ծնողներ Յովակիմին ու Աննային նուիրուած տօներուն, տեղի կ'ունենային ուխտագնացութիւնները և կը մատուցուէր հանդիսաւոր Պատարագ: Երջանկայիշատակ վազգէն Ա. Հայրապետը որ 1948-1955 թուականներուն, մինչև կաթողիկոս դառնալը, Ռուսանիոյ թեմակալ Առաջնորդն էր, Հանկատարի վանքին մէջ է անցուցած քահանայական քառասնօրեայ ապաշխարութեան իր շրջանը (1943 թ.), և հոն է դարձեալ որ մատուցած է անդորանիկ իր Պատարագը: Տարիներ անց, 1985-ին, ան կրկին կ'այցելէր Հանկատար, արդէն իբրև Ամենայն Հայոց Հայրապետ, Սուրբ Պատարագ մատուցանելու նոյն վանքին մէջ, ի ներկայութեան հայ և օտար բազմահազար ուխտաւորներու: Վեհափառի պատմական այդ այցը Հանկատար եղաւ առիթ, որպէս զի հայագիտութեան անխոնջ մշակ, հասարակական գործիչ ու հրապարակագիր Ծակոյր Միրունին, ականատեսը վազգէն Ա.-ի

նաև անդրանիկ Պատարագի, հանդէս դալ առանձին ուսումնասիրութեամբ, զայն յոյս ընծայելով տառնձին գիրքով և հոն անդրադառնալով Ռուսմանայ գաղութի անցած գեղեցիկ ուղիին:

Ինչպէս Սփիւռքի ուրիշ շատ կեդրոններ, այժմ նօսրացած է նաև Ռուսմանիայի գաղութը: Հայ գրեթէ չէ մնացած Սուշաւայի մէջ որն, ի տարբերութիւն իրեն յախտակից Լիովի ու Թրանսիլվանիայի կըցուս, այնուամենայնիւ, դիմանալ շատ աւելի երկար, որովհետև մնաց փարած մայրենի եկեղեցիին, հայ Սփիւռքի այդ վերջին յատին, կառնելով ազգային իր սրբութիւններուն, լեզուին, աւանդութիւններուն: Հանկատար ուխտի եկող հայեր գրեթէ չկան հիմա փոխարէնը, սակայն, մեծ է թիւը Ռուսմանացի և այլ ազգութեան պատկանող ուխտաւորներու որոնք երկխաղած ու ծնկաչօք կը բարձրանան բլուրը, հրաշք ազերեսելով Հայոց Աստուածածինէն:

Հանկատարի մասին մեր այս ակնարկը կ'ուզենք եզրափակել Ծակոյր Միրունիի յուզումնայի մտորումներու խտացումը ներկայացնող հետեւեալ խօսքերով՝ քաղուած վերը յիշուած իր գրքի 126-րդ էջէն.

«Յանկարծ սիրտը կը փռնուի մէկէն, տեսնելով միմաւոր այս վանքը որ կը հսկէ անբաւական զայն. կ'ուզէ իմանալ, որպէս զի դեռ երկար պապում աշխարհին, թէ հայիք անցած են հոսկէ. աղէտներէն փախչելով, բայց սերմ ցանկով, որպէսզի վկայէ փաղուսմ մարդոց որ երկար փոկաց հայը հոս, որովհետեւ փառած մնաց իր պապանական հաւատքին, որ երբ սպառնգ զայն ժամանակը ի վերջոյ, իր կանքնդին մէջ իւղն անսպաս ըրաւ վերջին հայը . . . : Այս մրաւոմն է որ յուզումը կ'ամոքէ պահ մը ու կը զգաս որ **Աճի քաղաք պահ մը կը ժպտի**, հպարտ՝ որ վերջին հայը իւղն անսպաս ըրաւ: Աստուածամօր կանքնդին մէջ, որպէս զի ան հսկէ իր աճիւններուն, երբ որ ինքն ալ այլնա չ'ըլլայ»:

ԱՐՄԻՆԷ ՀԷՕԾԵԼԵՐԱՆ